

Fleisz János

Társadalmi szervezetek Nagyváradon 1833 és 1919 között

A kezdetek

Nagyvárad varostörténetének számos összetevője ma már jól ismert, azonban van néhány olyan terület is, amely jelentősége ellenére is nagyrészt kiesik az emlékezetből. Ilyen például a civil szervezetek megjelenése és sokrétű tevékenysége, amely nélkül a város nem fejlődhetett volna arra szintre, amely általános elismerést váltott ki a 20. század elején. Elhagyva a társadalmi szerveződések fogalmára, történetére és jellegére vonatkozó vastkos szakirodalom következtetéseinek ismertetését, mindössze a rövid meghatározásukra szorítkozunk. A civil (polgári) társadalom a modern államtól függetlenül tevékenykedő, közélet-orientált, szabadon cselekvő polgárok – egyének és csoportok – világa. Mára egyértelmű, hogy valóban demokratikus állam nem létezhet független civil társadalom nélkül, persze nincs független civil társadalom sem demokratikus állam nélkül.¹

Különböző társadalmi szerveződések – igaz, eltérő jelleggel – már régeb-

ben megjelentek, de modern értelemben csak a 18. században terjedtek el Nyugat-Európában. Magyarországon, a megkésetttség jegyében, a polgári társadalom és annak szervezetei a 19. század folyamán alakultak ki. A magyarországi egyesületek kezdeteit általában Széchenyi Istvánhoz kötik, aki 1827-ben, angol klubok példája alapján, de olasz elnevezést használva alapította meg a Pesti Casinót. Az utóbbi időben azonban a kutatók kiderítették, hogy az 1817-ben megalapított Pesti Jótékony Nőegylet (és Budán megalakuló párja) tekinthető az első, modern típusú magyarországi egyesületnek.² A nyugati mintát követő, Pest-Budán elterjedő szervezetek követői rövidesen megjelentek a vidéki fontosabb városokban is.

Nagyváradon, pesti mintára, 1833. március 6-án alakult meg 317 taggal a Bihar Megyei Nemzeti Casino, Fényes Károly táblabíró indítványára. 1833 július elsején költözött be a jóval később Park Szállóként működő épületbe, amelyet 1785-ben Teleki Sámuel

¹ Civilitika, 2016. 32.

² Tóth, 2020. 662.

A főutcai Park Szálló elődjében volt a „Casino” első székháza

építtetett, de akkor gróf Rhédey Ádám tulajdonában volt. Itt működött egészen 1888-ig, amikor elköltözött az Orsolya-rend által az Úri utca sarkán felépített új épület emeletére. A megye és a város előkelőségeinek találkozóhelye nem tartozott az elsőként létrejötték közé, de így is Debrecen, Eger és Kolozsvár hasonló szervezetével egyidőben alakult meg.³ Első elnökei az évek során Fényes Károly, Hodossy Miklós, Dobozy Mihály, Toperczer Ödön és Beöthy Ödön voltak. A Kaszinó kezdetben terjesztette a reform-eszméket; emellett közelebb hozta egymáshoz az elithez tartozókat, fejlesztette a társasági ismereteket, biztosította a minőségi szórakozást. Alapszabályukban megfogalmazták, hogy: „A casino részvényes egyesület, melynek célja az értelmiség fejlődé-

sét, és társas művelődést eszközölve, a korszerű haladást előmozdítani.”⁴ 1849-től 1858-ig ellehetetlenítették a működését, de 1858-tól a Kaszinó újból tevékenykedett, elnöke 1890-ig báró Gerliczy Félix volt, utána Tisza Kálmán miniszterelnök következett. 1908-ban már 450 tagja volt. Jelentős, 3200 kötettel rendelkező könyvtárral és gazdag folyóirattárral is rendelkezett.⁵ 1918 tavaszán a Kaszinó átköltözött a Széchenyi téri Tisza-házba, amelyet 1939-ben lebontottak. A nagyváradi kaszinó későbbi alapszabályzatban rögzített céljai főként a társadalmi-kulturális szerephez kapcsolódnak: „a társadalom művelt elemeinek egy központban való egyesülésének” előmozdítása, „a társadalmi élet egészséges fejlesztése”, „a hazafias közművelődési és szépművészeti célok

³ Eöry, 2016. 43.

⁴ Bihari, 1844.

⁵ Vö. Borovszky, 1901., ill. Fleisz, 1996.114.

Az Orsolya-rend tanintézetének udvarára építették a Bihar Megyei Nemzeti Casino színházát, 1888-ban készült el

támogatása”, a „társas művelődés terjesztése” és a szórakozás⁶.

A következő nagyváradi szerveződésként az 1835-ben létrejött Nagyváradi Lövészegylet,⁷ amelynek célja az alapszabálya szerint a vasárnap és ünnepnapokat „kellemes társalgási műveltség és céllövés gyakorlásában eltölteni s ez által a közönségnek is szórakozást s mulatságos időtöltést eszközölni”⁸ Első elnöke Klobusitzky János volt, később gróf Frimont Albert és Müller Ferencz. Tagjai egyedül a céllövészetet gyakorolták. 1850-ben az abszolutisztikus kormányzat rendeletére feloszlatták, az épületet a zsandárok foglalták el és a fegyvereket elkobozták. Később az egylet kényszerűségből megújított

ták. 1859-ben 264 tagja volt, köztük a korabeli társadalom több kiválósága. 1876-tól 1888-ig Lipovniczky Sándor és Mezey Mihály voltak a lövészmeszterek. Utóbbi közbejárására Nagyváradi városa 1885-ben átadta az egyesületnek a Rhédey-kertet és faiskolát, rendezés, fenntartás és fejlesztés végett. Az egyesületből indult ki a város tereinek és utcáinak rendezése, befásítása, sportegyesületek (korcsolya, kerékpár, labdajáték) létrehozása. 1890-ben maga I. Ferenc József császár és magyar király is meglátogatta az egyesületet a szabadlövészeti ünnepélye alkalmával, és díszes, aranyozott serleggel ajándékozta meg.⁹ Céljaira egy lövöldeépületet használt, melynek helyére az egylet megbízásából 1895-ben, a Rhédey-kert keleti szélén Rimanóczy Kálmán felépítette a város első fedett sportléte-

⁶ RNL BMH AGy 137. t. 34. cs. 1902, 112–113. Vö. Eöry, 2017.

⁷ RNL BMH PI 141. t. 193.cs.

⁸ Lövészegylet, 1859.

⁹ Borovszky, 1901.

„N-várad Takarékpénztár”

sítményét, a sportpavilont, amely egy nagyobb tornatermet is tartalmazott.¹⁰ A 19. század végén elnöke Janky Antal, főlovászmestere Mezey Mihály volt.¹¹

A városban 1862-ig még nehezen bontakozott ki a társadalmi szervezkedés, a korabeli országos feljegyzések Nagyváradon csak négy egyletet említenek, egy gazdaságit: Takarékpénztári egylet, egy gyermekvédelmit: Erzsébet császárné bölcsőde, egy társalgásit: Kaszinó és egy sportegyletet: Lövészegylet. Utóbbi kettőnek volt csak 200 fölötti tagsága.¹²

A Nagyvárad Erzsébet-császárné-bölcsőde-intézet 1855-ben jött létre, és 1856-ban a váradújrósi Németh utcán a második bölcsődét is megnyi-

tották.¹³ Az intézményt 1857. május 27-én maga Erzsébet (Sisi) császárné és királyné is meglátogatta. Ekkor hangzott el: „Nagyvárad városának hűségese lakosai ebből eredő szívbeli örömeket, egy szegény csecsemők ápolása tekintetéből létesítendő bölcsőde felállítására tett kegyajándékozásaikkal, akként igazolták, hogy a magasztos összekelelési ünnepély évnapján Magyarország második bölcsődéje Nagyváradon megnyitathatott.”¹⁴ A nagyvárad Takarékpénztár 1847-ben alakult, de az alapszabályait csak 1864-ben hagyták jóvá, így mint a városban legrégebbi pénzintézethez kötődő egylet csak ezután tudott kibontakozni.¹⁵ 1867-ig még létrejött az izraelita hitoktató és jótékonyági egylet, a Dalárda egylet (1863), a Jogakadémia joghallgatókat segélyező egylete (1865), az Izraelita

¹⁰ Balla-Lakatos, 2014. Ebben a 70. oldalon tévesen azt állítják, hogy a sportpavilon ma már nincs meg, pedig ma is áll, igaz, nem a legjobb állapotban.

¹¹ Borovszki, 1901.

¹² Hunfalvy, 1863. 2. sz. 259.

¹³ Bölcsőde, 1858. 5.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Borovszky, 1901.

Nőegylet (1866), ezek mellett két temetkezési egyesület is működött.¹⁶

A kiegyezés kora

1867-től a kiegyezéssel kiépülő polgári társadalom kedvezett a társadalmi szervezetek alapításának, az addig nehezebben induló Nagyvárad pedig mind gyorsabb ritmusra vált. 1867. március 3-án alakult meg a Nagyvárad Polgári Kör, amelynek júliusban jóváhagyott alapszabálya kimondta: „A polgári kör részvényes egyesület, mely célját az értelmiség és társas művelődés fejlesztésében, úgy üres idejének kedélyes eltöltésében keresi.”¹⁷ Elnöke Mezei Mihály volt. Népszerűségnek örvendett, tagjainak száma meghaladta az 500-at. Módosított alapszabályát 1895-ben terjesztette fel, ebben a célja: „Nagyvárad város társadalmi közügyének értekezletetek és felolvasások által való fejlesztése.”¹⁸

Magyarországon 1878 végén már közel 4000 egyesület és társulat létezett, igaz, köztük sokféle szakmai-, gazdasági- és segélyszervezet is volt. Nagyváradon 1878-ban a statisztikák 40 civil szervezetet jegyeznek fel, ezzel elmarad ugyan Kolozsvár, Debrecen és Szeged (60, 59, 43) mögött, de például Jócskán megelőzi Aradot vagy Temesvárt (31, 22).¹⁹ A következő időszakban a polgárosodás előrehaladása és az egyesülési jog rendezése révén az egyesületek nagyon elszaporodnak. Ehhez az a sajátos légkör is hozzájárult, hogy nem volt olyan eszme vagy törekvés, jótékony vagy

Id. Mezei Mihály 1870 körül

kulturális cél, irodalmi vagy művészeti vállalkozás, melyet a váradai társadalom ne pártolt volna. Ebből persze felaprózódás is következett, hiszen az egyesületek számához képest a tagok száma viszonylag csekély volt, az aktív tagoké pedig még kevesebb. A sok szervezet közül csak néhány – hosszabb ideig működő és meghatározó – rövid ismertetésére térünk ki.

A **Biharmegyei és Nagyváradai Nőegylet** alapszabályát 1866. április 20-án fogadták el,²⁰ özv. Gerliczy Félixné, született gróf Korniss Lujza kezdeményezésére, az alakuló ülést 1866. szeptember 17-én tartották. Működési köre eleinte a szegények ételmezése, ruházása, taníttatása, betegápolási és temetkezési költség adása volt. 1872-ben létrehozta az árvaházat, amelynek ünnepélyes megnyitására 1879. szeptember 14-én került

¹⁶ HSK, 1880.

¹⁷ MNL OL BM K-150-1895-VII-8-72-159. Vö. Fleisz, 1996. 114.

¹⁸ Uo. 34.

¹⁹ HSK, 1880.

²⁰ RNL BMH PI 171 cs., 28. Apáti, 2002. 240.

sor, ekkortól az Erzsébet Árvaház nevet viselte. Az Árvaház utca 4. szám alatt működő intézmény vallási megkülönböztetés nélkül fogadott be 5 és 11 év közötti árva lánygyerekeket. Elsőbbséget élveztek a teljesen árvák, de „kivételes esetben oly gyermekek is felvételtek, kik ugyan nem teljesen árvák, de a szülőknek vagy anyagi nyomora, vagy erkölcsi süllyedtsége miatt az elhagyatás veszélyeinek voltak kitéve”, ez esetben azonban a szülők kénytelenek elfogadni a nőegylet által szabott feltételeket.²¹ 1893. január 6-án az árvaház halljában egy táblát avatnak fel, amely I. Ferencz József nagyváradi árvaházi látogatását örökítette meg, amire 1890-ben került sor. 1901. december 9-én megszentelték az árvaház zászlóját, a zászlóanya Mária Valéria főhercegnő volt.²² A nőegyletnek 1908-ban már 506 tagja volt, az elnöknő ekkor is báró Gerliczy Félixné volt, az alelnöknők pedig Des Echerolles-Kruspér Sándorné (az ő leánya) és özv. Grunwald Henrikné. Az év folyamán az egylet alapszabályait megváltoztatták, és a célját kitűzték „az általa Nagyváradon Erzsébet királynéről elnevezett Erzsébet leányárvaháznak, valamint a szintén általa Nagyváradon alapított elszegényedett és munkaképtelen úrinők számára létesített »női menhely« fenntartása és fejlesztése; s ezek mellett inségekben és nyomorban levő egyeseknek és családoknak az egylet anyagi erejéhez mért segítése”.²³

A Biharmegyei Orvos, Gyógyszerész és Természettudományi Egylet

1868. május 15-én²⁴ jött létre, amikor még Budapesten kívül kevés hasonló létezett. Már kezdetben 58 tagot számlált, köztük 31 orvost. Az első elnök Lukács János volt, titkár Fuchs József. Később az elnök Konrád Márk, titkár Edelman Menyhért és Berkovits Miklós lett. Az egylet kezdetektől sikeres munkásságot fejtett ki a közegészségügy terén, 1871-ben javaslatot készítettek a prostitúció rendezése ügyében, majd emlékiratot a Szent László- és Félixfürdő átalakítására,²⁵ de fő kezdeményezései a vízvezeték nagyváradi bevezetése, illetve a járványkórház létesítése volt.²⁶ 1874-ben Nagyváradon elindította az orvosi sajtót is: a *Természettudományi Szemléből*, a Biharmegyei Orvos-, Gyógyszerész és Természettudományi Egylet közlönyéből két évfolyamnyi jelent meg. 1876-ban az *Orvos-Természettudományi Szemle* indult el Barlanghy Adorján szerkesztésében. A térség másik orvostudományi folyóirata, a kolozsvári is 1876-ban indult! Számos felolvasóülést és szakmai eseményt szervezett. Az egyletben olyan elismert nagyváradi orvosok tevékenykedtek, mint Bartha János, Bodor Károly, Fráter Imre, Grósz Albert, Grósz Menyhért, Kornstein Lajos, Kutiák Ágoston, Révész Vilmos és sokan mások.

A Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet 1872-ben alakult, id. Gyalóky Lajos indítványára. Az alakuló közgyűlés 1872. augusztus 28-án ült össze, az első elnök báró Döry József, az alelnök id. Gyalóky Lajos

²¹ Apáti, 2002. 241.

²² Sz., 1901. dec. 10. 6. Vö. Kordics, 2014. 31. A császári látogatást tévesen 1900-ra teszi.

²³ Vö. Fleisz, 1996. 115. Apáti, 2002. 240.

²⁴ Más források szerint 1868.június 22-én. Az egylet történetére ld. Edelman, 1928.

²⁵ Borovszky, 1901.

²⁶ OH., 1893 október 1 és 10.

ld. Gyalóky Lajos

lett, a titkári és múzeumőri feladatokat pedig két premontrei tanár, Barlangy Adorján és Cséplő Péter látta el. Az egyesület célja: „az egész vármegyében elszórva létező, vagy a vármegyére vonatkozó mindennemű műrégiségeket, történelmi emlékeket, okmányokat, nyomtatványokat stb. felkutatni, azokat adományozás, esetleg vétel útján összegyűjtve az elpusztulástól megóvni; alkalmas helyeken régészeti ásatásokat s történelmi nyomozásokat eszközölni; meg nem szerezhető tárgyakról lehetőleg másolatot venni; s mindezen működés eredményét a Nagyváradon létesítendő állandó megyei régiségtárban összpontosítani s a nagy közönség használatára kiállítani.”²⁷ 1875 áprilisától kiadja a helytörténeti és régészeti kutatás első szakmai fórumát, a *Régészeti és Történelmi Közleményeket*. 1885-ben Rómer Flóris történész,

akadémikus lett az elnök, az új titkár Hegyesi Márton. 1888-ban az elnök Karácsonyi János, 1891-ben Bunyitay Vince lett. A tevékenység megélné. 1888-tól 1913-ig összevont évkönyveket adtak ki, a legjelentősebb eredménye a Bihari Múzeum létesítése volt. A nagyváradi múzeum megnyitására 1896. június 27-én került sor, a ma Gyermekpalotaként működő épületben. Az egyesület keretében a kor legkiválóbb történészei működtek, a már említetteken kívül Fraknói Vilmos váradi kanonok, az MTA főtitkára, Ipolyi Arnold történész stb. Tevékenységével megteremtette a Bihar megyei műemlék- és műtárgyvédelem, valamint a helytörténeti és régészeti kutatás első szervezett és hosszabb időn át fenntartható kereteit, létrehozta a város és a megye máig fennálló közgyűjteményeinek alapjait.

A **Szigligeti Társaság** 1892. október 2-án alakult meg. Célkitűzését Endródi Sándor, az egyik kezdeményező így fogalmazta meg: „Nagyvárad és Bihar megye társadalmi egyesülése a szellemi élet emelésére, elhunyt jeleseink kegyeletes kultuszára, ezek életviszonyainak, működésének kutatására, esetleges feldolgozására és kiadására; egyesülés a tudományok népszerűsítésére, a magyar és a világirodalom, valamint a művészet iránti érdeklődés fokozására s ezáltal a nemzeti közművelődés elősegítésére.”²⁸ Elnöke Rádl Ödön, alelnöke Sipos Orbán volt, a titkárok Adorján Ármin és Sas Ede. Tagjainak szám 1901-re 115-re emelkedett, a pártoló tagoké 233-ra. Felolvasóületeket szervezett, évköny-

²⁷ Biharvármegyei, 1875. 3.

²⁸ A Szigligeti Társaság kezdeteiről ld. Láng, 1902.

Rádl Ödön

veket adott ki, közreműködött az állandó színház létrejöttében, de képzőművészeti kiállításokat is szervezett. Szigligeti Ede drámaíró, akadémikus emlékét folyamatosan ápolták: minden esztendő márciusában emlékülésen értékelték munkásságát, a színház Szigligeti-népszínművet mutatott be, megkoszorúzták a szülőháza falán elhelyezett emléktáblát, s alapot hoztak létre egy Szigligeti-szobor felállítására. A társaság az irodalmi tevékenység fellendítése érdekében pályázatokat írt ki és díjazott, illetve támogatta a helyi alkotók könyveinek kiadását. Tevékenységével megteremtette a város művelődési életének kereteit és elindította a korszerűsödés iránti igényt.

A 19. század végére már egyre újabb egyletek, társaságok alakulnak, mind jobban elkülönülő feladatkörrel. A már felsoroltokon kívül megemlíthetők még a **Váradvelencei Népkör**, a **Szent László szabadkőműves pá-**

Sipos Orbán

holy, Katolikus Kör, Református Kör, Tanítók Köre, Kereskedő Ifjak Köre, Biharmegyei Jótékony Nőegylet, Önkéntes Tűzoltóegylet, Szépítési Egylet, Nagyvárad Katolikus Legényegylet, Izraelita Nőegylet és sok más. A 19. század tehát a civil társadalom szerveződésének és megszilárdulásának időszaka. A politikai, társadalmi és gazdasági civil szervezetek mellett érdeklődési kör, felekezet, foglalkozás stb. alapján számos egyesület, egylet, társaskör, társulat alakult. Nem véletlenül tartották azt, hogy Nagyvárad a túltengő egyleti élet városa, amelynek sok jótékony szerepe mellett voltak kedvezőtlen hatásai, de ezek a szervezetek mégis óriási társadalmi energiát voltak képesek felszabadítani.

Az 1900-as évek elejére már egy fejlett dinamikus civil társadalom képe bontakozik ki előttünk, országosan a szervezetek száma már meghaladta a tízezret. Nagyváradon is változatos

A Gerliczy-palota

és erős civil társadalom volt, amely a csúcsidejét mennyiségileg a 20. század első éveiben érte el. Az adatok szerint 1904-ben a városban az egyletek, társaságok következő típusai voltak elterjedtek.²⁹

Betegsegélyző és temetkezési egylet	5
Gazdasági egylet	1
Iparos szakegylet	11
Iparfejlesztő egylet	1
Irodalmi, tudományos és művelődési egyesület	8
Jótekmény egylet	15
Kereskedelmi egylet	5
Közhasznú egylet	5
Sportegylet	5
Tanulóifjúsági egylet	4
Társasegylet	12

Ez összesen 72 egyesületet jelent. Ha ezt a számot a város korabeli mintegy

²⁹ Lakjegyzék, 1904.

50 ezer lakosához viszonyítjuk, akkor a csecsemőket is beszámítva minden kb. 700 lakosra jut egy egylet, ami magas arány. Ez egyesek szerint akár már túlburjánzásnak is tekinthető, hiszen a listába nem kerültek be az időközben megszűnt vagy éppen akkor nem tevékenykedő egyletek. Egyébként az egyesületi statisztikáknak ez az egyik nagy gondja, az egyesületek megalakulását és főleg megszűnését nehéz nyomon követni, tevékenységük is gyakran szünetel, nagy köztük a szóródás és az átalakulás.

A 20. század első évtizedében ez a gyors növekedés leáll, a kevésbé erős szervezetek közül sok abbahagyja működését. 1908-ban Nagyváradon 30 jelentősebb egyesület volt, a korabeli besorolás szerint: 2 tudományos és irodalmi, 1 művelődési, zene-, dal-, 1 gazdasági egylet, 4 kereskedelmi és ipari, 4 ifjúsági és önképző, 4 jótekmény

és emberbaráti, 2 önszegélyező, betegségező és temetkezési, 1 közegészségügyi, orvosi, kórházi, 4 társasegylet, 1 sportegylet, 3 felekezeti és nemzeti egylet, 3 vegyes. Tagjaik összes száma 8931 volt.³⁰ Egyletenként az átlagos taglétszám 340 volt, míg a tagdíjat fizetők átlaga 293. A legtöbb tagot, 853-at a Magyarországi Földmunkások nagyváradi helyi csoportja, valamint a Nagyváradi I. Általános Betéti Társaság számlálta. A legkevesebb taggal a Katolikus Legényegylet (130), illetve a Biharmegyei Orvos- Gyógyszerész- és Természettudományi Társaság (79) rendelkezett.³¹ Nagyvárad országosan az élmezőnybe tartozott és nagyon fontos korabeli bázisa volt a civil szervezeteknek.³²

1910 végéig még öt egyesület alakult, de a háború kitörése leállította a növekedést, viszont a jótékonyági és szociális egyesületek terjedését hozta. Az első világhéges erősen megviselte az

³⁰ Thirring, 1912. 525.

³¹ Uo. 530.

³² Uo.

egyleti életet Váradon is. A megszorító intézkedések tétlenségre kárhoztatták a város tevékeny embereit. Az egyetlen kiemelkedő eseményt 1917-ben az Országos Stefánia Szövetség nagyváradi megalakulása jelentette. 1918-ra sok minden az addigi vívmányokból válságba került, majd az 1919-es átmeneti időszakban a társadalmat és annak szervezeteit komoly megpróbáltatások érték.

A 20. század első évtizedének végéig Nagyváradon már kialakult a civil társadalom fejlett intézményrendszere, amely folyamatosan korszerűsödve megpróbálta felvállalni a helyi égető problémák megoldását, jelentősen hozzájárulva a város fejlődéséhez. Az évszázad második évtizedében már nehezednek a körülmények, az első világháború után pedig a civil élet is ellehetetlenült. A háborút követő háttárváltozások kedvezőtlenül érintették a várost, az új helyzetben a meglévő hagyományokra épülve szinte mindent újból kellett kezdeni, szerencsére ez, ha nem is a város csúcsidőszakának szintjén, de sikerült.

Rövidítések jegyzéke

Levéltári források:

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL), Budapest.

K-150 – Belügyminisztérium. Általános iratok.

RNL BMH – Román Nemzeti Levéltár. Bukarest. Bihar Megyei Hivatala, Nagyvárad.

PI – Polgármesteri Hivatal Iratai 141. t, 171 és 193. csomag.

Agy – Anyakönyvi Nyilvántartás Gyűjteménye 137. t. 34. csomag.

Sajtó:

OH – *Orvosi Hetilap*, (Budapest), 1893.

SZ – *Szabadság* (Nagyvárad), 1901.

Statisztikák:

- HSK 1880. – *Hivatalos Statisztikai Közlemények. Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban.* Bp., 1880.
- Hunfalvy, 1863. – Hunfalvy János: *Magyarország különböző egyletei.* In: *Statisztikai Közlemények.* IV. Pest, 1863. 2. sz. 246-269.
- Thirring, 1912.–Thirring Gusztáv: *A magyar városok statisztikai évkönyve.* Első rész. Bp.,1912.

Irodalom:

- Apáti, 2002. – Apáti Tímea: *A nagyváradi jótékony célú nőegyletek a XIX. sz. végén és a XX. sz. elején.* In *Történeti Tanulmányok.* Debrecen, 2002. 235-252.
- Balla-Lakatos, 2014. – *Városépítők. A két Rimanóczy Kálmán középületei, bérházai és városi palotái Nagyváradon. Nagyvárad építészettörténetének levéltári forrásai.* I. Szerk. Balla Tünde és Lakatos Attila. Nv. 2014.
- Bihari, 1844. – *Bihari Casinokönyv 1844.* XII. év. Nv., 1844.
- Biharvármegyei, 1875. – *Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet alapszabályai.* Nv., 1875.
- Civilitika, 2016. – *Civilitika, a népfélség tudománya,* Bp., 2016. 32.
- Borovszky, 1901. – *Bihar vármegye és Nagyvárad. Magyarország vármegyéi és városai.* VI. k. *Bihar vármegye és Nagyvárad.* Szerk. Borovszky Samu. Bp., (1901).
- Bölcsőde, 1858. – *A Nagyváradi Erzsébet-Császárné-Bölcsőde-Intézet harmadévi Jelentése 1857. évi Január 1.napjától, December utolsó napjáig.* Nv., 1858.
- Edelmann, 1928. – Edelmann Menyhért: *A „Biharmegyei Orvos-Gyógyszerész és Természettudományi Egylet” hatvan éve (1868-1928). Dolgozatok a Biharmegyei Orvos-Gyógyszerész és Természettudományi Egylet 60 éves fennállásának emlékére.* Nv., 1928.
- Eöry, 2016. – Eöry Gabriella: *Kaszinók Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti budapesti kaszinókra.* Bp. 2016.
- Eöry, 2017. – Eöry Gabriella: *A Kaszinók elterjedése Magyarországon* In: *Századok.* 2017. 4. sz. 809-842.
- Fleisz, 1996. – Fleisz János: *Város, kinek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában.* Nv., 1996.
- Kordics, 2014. – Kordics Imre: *Nagyvárad jelentősebb utcanevei 1940–1944 között.* Nv., 2014.
- Lakjegyzék, 1904. – *Nagyvárad és Biharmegye cím és lakjegyzéke.* Nv., 1904.
- Láng, 1902. – Láng József: *A Szigligeti-Társaság első tíz éve.* Nv., 1902.
- Lövészegylet, 1859. – *A Nagyváradi Lövészegylet rendszabályai.* Nv., 1859.
- Tóth, 2020. – Tóth Árpád: *Civil szerveződés és polgári társadalom Magyarországon a 19. század első felében.* In: *Szellem és Tudomány,* 2020.11: Különszám 1. 662-671.

Bábel tornya